

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПОНЯТЬ ПРАВОСВІДОМОСТІ, ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ І ПРАВОРОЗУМІННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

УДК 340.114.5

Проблема праворозуміння займає одне з центральних місць у сучасній юридичній науці [10, с.68.]. Однак, сам феномен “праворозуміння” досліджений недостатньо, немає однозначної відповіді на запитання “Що означає розуміти право?” Аналогічні ж зауваження можна зробити і щодо правосвідомості, і щодо правової культури, хоча на цю тему захищені ряд дисертаційних робіт, написано чимало науково-теоретичних праць такими видатними українськими правознавцями і політичними діячами, як М.Драгоманов, В.Винниченко, М.Грушевський, Ф.Тарановський, Б.Кістяківський; серед відомих у цій галузі сучасників треба зазначити Ю.Шемшученко, В.Лазарева, М.Козюбру, В.Бабкіна, Л.Казміренко, П.Рабіновича, Я.Кондратьєва, М.Костицького, В.Нерсесянца, С.Алексєєва, С.Яковенка тощо.

Треба зазначити, що сьогодні в Україні існує два основних підходи до розуміння права, запозичені з європейських правових традицій, а саме – природно-правовий та позитивістський. Як і раніше, залишаються дискусійними три основних питання щодо праворозуміння:

- 1) чи існує природне право взагалі? Чи реальні природні права, чи декларації прав людини обіцяють те, що не здатні виконати?
- 2) чи можливе пізнання природного права? Чи можна раціонально доказати природні права, чи вони є результатом суб’єктивізму?
- 3) чи є обов’язковим природне право з урахуванням наявності позитивного права? Що буде обов’язковим у випадку колізії природної норми і позитивної?

Можна стверджувати також, що існує тенденція, зокрема, в українській правовій думці, наближення позицій юснатуралістів і позитивістів, тому є надія на те, що скоро будуть сформульовані загальні базові положення єдиної теорії. Зауважимо, що в сучасній юридичній науці прибічники юснату-ралізму (лат. *jus naturale* – природне право) вважають, що право складається з принципів, які походять від розуму, природи та Бога [12, с.496.]; прибічники юридичного позитивізму вважають право похідним лише від волі держави і редукують його до закону [1, с.253.].

Цікавою також є думка деяких сучасних правників про те, що по суті між юснатуралістами і позитивістами нема серйозних відмінностей: як

ті, так й інші дотримуються однієї думки про правову систему в цілому, тобто їхнє праворозуміння принципово не відрізняється, зокрема, визначення понять правової держави і громадянського суспільства в них в цілому ідентичні. Так, наприклад, І.Ю.Козліхін вважає, що конфлікт існує не між різними типами праворозуміння, а між типами світогляду: ліберально-індивідуалістичним – правовим по суті і колективно-етатичним – по суті не правовим [9, с.11.], тобто сам позитивізм приймає неправову форму, коли розглядається в контексті колективно-етатичного світогляду.

Не дивлячись на різні підходи до праворозуміння на основі концепції природного права чи позитивізму, основою для дискусії залишається перманентний конфлікт між громадянським суспільством та державою, які на нашу думку, відрізняються не тільки і не стільки правовим статусом, а ідеологічним і психологічним характером. При чому суспільний компроміс, про який ще писав Ж.-Ж. Руссо, насправді не можливий, конфлікт між державою і її громадянами по суті не вирішуваний. Поки невелика група осіб, які здійснюють державну владу, визначаючи долю загалу, ставить особисті інтереси вище суспільних (а це насамперед психологічна проблема), завжди буде існувати психологічний конфлікт між можновладцями та рештою на основі очевидної нерівності їх правового і соціального становища. Очевидно, що пануюча в такому суспільстві ідеологія, розповсюджена владною верхівкою, буде спрямована на утримання влади, а також на оптимізацію управління з боку владної меншості іншими членами суспільства. Компроміс може бути знайдений тільки у разі дуже високого рівня свідомості, зокрема, правосвідомості, тих, хто здійснює державну владу, у випадку безкорисливого розуміння свого суспільного призначення, не перебільшення своїх прав за рахунок інших, що суперечить самій концепції влади. Таким чином, видається, що існуюча державницька ідеологія передбачає позитивістське праворозуміння управлінських кадрів, яке спрямоване на їхнє утримання при владі. З іншого боку не викликає сумнівів, що розуміння права прибічників громадянського суспільства насамперед базується на концепції юснатуралізму, побудованій на ідеях захисту природних прав людини, соціальної справедливості, рівності, свободи.

Видається, що праворозуміння визначає рівень правової культури і правосвідомості, і одночасно виступає їх структурним елементом. При цьому для подальшого аналізу взаємозв'язку та взаємовпливу цих понять необхідно дати їх наукове визначення, прийняте в сучасній юридичній літературі.

Праворозуміння – категорія, що відбиває процес і результат цілеспрямованої розумової діяльності людини, що складається з пізнання права, його сприйняття (оцінки) і ставлення до нього як до цілісного соціального явища.

Правосвідомість – сукупність ідей, поглядів, теорій, норм, уявлень, почуттів, які відображають відношення людей до чинного і бажаного права, законності, правопорядку, їхню оцінку з т.з. інтересів того чи іншого класу (або суспільства в цілому) і спонукають їх до певних дій.

Правова культура – невід’ємна частина культури суспільства в цілому, що виражає певний рівень розвитку правосвідомості і стану законності, які характеризують ступінь правоздатності і дієздатності громадян у вирішенні суспільних протиріч [11, с.303, 304.].

Треба зауважити, що в цілому визначення праворозуміння і правової культури в численних наукових працях сучасних українських правників на цю тему принципово за змістом не відрізняються. Щодо визначення поняття правосвідомості, на нашу думку, точнішим є наступне: **правосвідомість** - це властивість індивіда (групи, суспільства) сприймати, усвідомлювати та виробляти певне ставлення до права як такого, окремих його елементів, правовідносин на всіх рівнях, тобто всього, що пов’язано із правовою реальністю.

Очевидно, що витoki, причини розвитку чи стагнації української правосвідомості, правової культури, праворозуміння значним чином пов’язані із особливостями слов’янської, в тому числі української ментальності, національним характером, культурними та релігійними традиціями, при чому психологічні чинники, на нашу думку, відіграють в даному випадку вирішальну роль.

Зупинимось на ще дуже важливому, на нашу думку, моменті, пов’язаному із виникненням і формуванням таких понять, як “праворозуміння”, а відтоді й “правосвідомість” і “правова культура”. Теорія правової держави та її понятійний апарат (включаючи “праворозуміння”, “правосвідомість”, “правова культура”) – передусім винахід західної культури, тобто притаманний і органічно пов’язаний із західною ментальністю, психологією і світоглядом представників саме цієї цивілізації. Слов’янська цивілізація і культура, хоча успадкувала ці правові і загальнокультурні орієнтири, на практиці сьогодні сприймає їх більше як теоретичні настанови, а не практично діючі правові принципи, правові традиції, і навіть чинне законодавство сприймається як чинне, але не завжди і не для всіх, чи взагалі досить абстрактно. Тобто за формою все виглядає так само, як і в державах “розвинутої демократії”: є конституція – Основний закон, чинне, досить об’ємне законодавство, парла-

мент, реформована судова система, чисельні ратифіковані міжнародно-правові акти тощо; а за змістом, тобто “у дії” внаслідок особливостей нашої, української ментальності правова система не працює так, як це закладено на теоретичному рівні. Отже українські правові реалії характеризуються певною “подвоєністю” свідомості в результаті суттєвого розходження правової теорії і практики: з одного боку, правовий нігілізм, страх перед застосуванням державного примусу, з іншого – певний етатизм, тобто переконання в тому, що саме прерогатива держави - організація і налагодження правовідносини у суспільстві, вирішення найбільш значних суспільних проблем.

Проаналізуємо причини нинішньої ситуації, в результаті якої виникла неоднозначність розуміння і сприйняття права як такого, і, в свою чергу, сформувалися певні суперечності у вітчизняній правосвідомості та створилася правова “субкультура” на базі формально існуючого наукового і законодавчого правового підґрунтя та реально неефективних чи взагалі нефункціонуючих правових інститутів.

По-перше, розглянемо витoki українського праворозуміння в історичному ракурсі, класифікуючи певні типи правосвідомості:

1) язичницька правосвідомість виникла на основі звичаєвого права, традицій і моралі, вона гармонійно та органічно поєднувалася з ментальністю слов'ян, їх світоглядом (виникла у додержавницький період) [2, с.7-8];

2) християнська (православна) правосвідомість на основі світського і церковного права та християнської моралі, нав'язаних слов'янам вкрай насильницьким шляхом (виникла після Аскольдового хрещення Русі в 860 р. – переважала до 1672 р. (Брест-Литовська Унія щодо з'єднання України з Росією)) [5, с.17-18.];

3) монархічна і республіканська (опозиційна) правосвідомість (розквіт припадає на XVIII-XIX ст.), на основі пануючих у суспільстві правових доктрин [5, с.20]. Типовими прибічниками монархічної правосвідомості були В.Капніст, В.Каразін, П.Лодій та інші вчені та громадські діячі, які, орієнтуючись на європейсько-правову традицію, сприяли модернізації монархічної правосвідомості в напрямку її пом'якшення, підвищували загальноукраїнську правосвідомість до її високого циклу соціальної активності. Серед представників республіканської правосвідомості тієї пори насамперед необхідно назвати Г.Сковороду, Я.Ковельського, П.Юркевича, а також вчених-іноземців, які працювали в українських університетах і теж сприяли розвитку “європеїзації” правової свідомості українців;

4) соціалістична правосвідомість на основі комуністичної ідеології та моралі (радянський період, 1917 – 1990 рр.), дослідники якої продовжують свою справу приблизно на тих самих теоретично-правових засадах у пізніший (пострадянський) період [6, с.3-25];

5) постсоціалістична правосвідомість на основі доктрини про правову, соціальну, демократичну державу і громадянське суспільство, яка запозичена із західної культурно-правової традиції, не має історичного і реального підґрунтя, має дуалістичний характер з точки зору правової психології (з 1991 р. – по сьогодні) [4, с.49-50.].

Треба зауважити, що всі елементи історичних типів правосвідомості спостерігаються в тій чи іншій мірі в сучасній українській правовій свідомості, в залежності від соціального прошарку, рівня освіти і культури особи, психологічних особливостей тощо.

Крім історичних причин, не менш важливими є етнічно-генетичні, безпосередньо з ними пов'язані, і якими визначаються саме психологічні особливості українського праворозуміння, правосвідомості і правової культури як сьогодні, так і в попередні часи. Так, можна погодитись із соціобіологом Е.Уілсоном, який вважав, що різноманітність культур пов'язана з наявністю специфічних наборів генів соціальної поведінки людини [7, с.114]. Суспільні інститути, згідно його теорії, є прямим наслідком дії генотипів, при цьому сама участь індивідів у різних формах діяльності первинно детермінована в генах. Виходячи з цього положення, можна передбачити, що вітчизняна правова система, її інститути, правосвідомість, правовідносини в цілому хоча б частково детерміновані на генетичному рівні української нації (а її існування є аксіомою сучасного українського державотворення). Крім того, генетичний фактор є первинним порівняно з соціальними, культурними, політичними та іншими факторами формування правосвідомості.

Крім взаємозв'язку і взаємовпливу праворозуміння, правосвідомості і правової культури по історичній “вертикалі”, можна розглядати їхній зв'язок і по змістовній “горизонталі”. Праворозуміння є складовою правосвідомості, яка в свою чергу є елементом правової культури. Між ними існує і зворотній зв'язок: підвищення рівня загальної культури, зокрема, правової, змінює праворозуміння і підвищує правосвідомість і т.д., тобто кожен елемент цієї системи правових понять нерозривно пов'язаний і зумовлений іншими елементами, знаходиться у постійному діалектичному розвитку залежно від зміни соціальних, економічних, політичних, культурних, ідеологічних засад у суспільстві, в значній мірі – від психологічних особливостей як на рівні окремого індивіда, сім'ї, так і на рівні громади.

Видається, що при дослідженні проблеми взаємозв'язку праворозуміння, правосвідомості і правової культури є одна загальна головна проблема, яка полягає в тому, що єдиної, відносно завершеної концепції розуміння права у вітчизняній юриспруденції немає, до речі, як і в зарубіжній юриспруденції. Запозичення західних зразків і правових стандартів навряд чи будуть плідними і прогресивними для нас у кінцевому рахунку і саме через психологічні особливості нашої правосвідомості і праворозуміння. Західна правова традиція складалася в умовах поступової втрати національної ідентичності, наша ж національна ідентичність достатньо збереглася, і завдяки ній традиція вітчизняного праворозуміння характеризується своєрідною культурно-етичною, історичною специфікою. Крім того, специфічною рисою формування нашої правосвідомості сьогодні є створення нової соціальної системи і її загальна невизначеність. Перехідний період затягнувся, і основна причина певної зупинки в соціальному розвитку полягає в тому, що за розбудову нової соціальної системи відповідають її конкретні організатори (управлінці) та ідеологи. Очевидно, що успіх залежатиме і від знання та використання психологічних особливостей української нації, її ментальності.

В контексті цієї проблеми можна виділити основні показники розуміння права й правосвідомості та основні тенденції щодо їх розвитку в українському суспільстві з точки зору психологічних особливостей, а саме:

1) низький рівень соціальної і правової орієнтації прийнятих управлінських рішень. Це зумовлюється насамперед тим, що українські правові стандарти знаходяться в стадії формування, не вироблені ще ціннісні норми і моделі поведінки для формування необхідних моральних та інших якостей управлінських кадрів, таких, як високий рівень професіоналізму, організованість, ініціативність тощо;

2) ставлення до влади – владоненависницьке. Як результат – несприйняття розпоряджень і постанов уряду, їх, по можливості, невиконання. Негативне ставлення до влади найбільш яскраво проявляється у ставленні до правоохоронних органів, насамперед – до міліції, про що свідчить правовий нігілізм, який просякає всі сторони суспільного життя, а його носіями є всі соціальні групи. Основна причина цього явища – непослідовність державної політики, нестабільність і суперечливість чинного законодавства, низький рівень правової культури управлінців;

3) певна “інфантильність” у ставленні до держави, тобто сподівання на те, саме держава повинна і здатна вирішити, якщо не всі, то принаймні вагомі для людини проблеми;

4) ставлення до права власності, ще остаточно не визначене у правосвідомості більшості громадян. Це зумовлено насамперед низьким рівнем життя, різко окресленою соціальною та економічною нерівністю, бажанням досягти особистого благополуччя, незалежного ні від держави, ні від влади.

Як бачимо, ці тенденції свідчать про загальний невисокий суспільної правосвідомості, а, значить, і правової культури. Адже права культура поєднується з оцінкою рівня знань і розуміння права, розвиненістю поглядів, уявлень, переконань, настроїв щодо права, законності, практичною поведінкою суб'єктів і визначається рівнем правосвідомості.

Треба додати, що права культура не може виступати джерелом правосвідомості, ці дві категорії неподільні між собою, їх функціонування в суспільстві зумовлене взаємовпливом та взаємозалежністю. Крім того, зміст та характер праворозуміння залежить від рівня правової культури та виражається характером поведінки у сфері дії права. Характер ставлення до вимог конкретних норм проявляється у вчинках, які свідчать про уявлення про призначення правових норм. Рівень цих уявлень, тобто розуміння певних правових аспектів, залежить від рівня розвитку та досконалості всієї системи норм активно-правових актів, яка в свою чергу є відображенням всієї соціальної правової ситуації в державі. На підставі цих правових актів можливо судити про рівень розвитку культури всього суспільства, адже в них відображається загальний стан речей у всіх галузях суспільного життя.

Отже, недоцільно виокремлювати правову культуру із середовища правосвідомості та навпаки, це ж стосується і праворозуміння. З цієї причини можна сформулювати загальні заходи для створення умов розвитку праворозуміння, правосвідомості і правової культури в сучасному українському суспільстві. До них, безсумнівно, належатиме:

1) вироблення єдиної правової політики, спрямованої на підвищення добробуту громадян та громадського порядку і стабільності;

2) професіоналізація законотворчої діяльності, надання населенню права законодавчої ініціативи, посилення юридичної відповідальності за порушення прав і свобод громадян;

3) розвиток судової системи, створення консультативних рад при юридичних відомствах;

4) популяризація правових знань, використання рольових ігор і практичних ситуацій, розвиток сімейного правового виховання;

5) подальший розвиток наукових досліджень у галузі праворозуміння, правосвідомості, правової культури, подолання розриву між правовою наукою і юридичною практикою, підвищення якості вищої

юридичної освіти, зокрема за рахунок зменшення кількості відповідних навчальних закладів та факультетів;

б) подальший розвиток та поширення діяльності громадських правозахисних організацій, особистої правової ініціативи.

Хотілось би наголосити на ще одній загальній рисі, притаманній як сучасному українському праворозумінню, так і правовій свідомості та культурі, а саме: вочевидь існує певний синтез та інтеграція правових уявлень, знань, традицій та принципів. Цей синтез та інтеграція повільно перетворюються на своєрідний правовий “вінегрет”, виготовлений завдяки об’єктивно існуючому перехрестю цивілізацій на теренах сучасної України: трохи Конфуція, трохи постмодерну, певна кількість християнських заповідей і настанов, стандартний набір законодавчих актів, приправлений ідеєю захисту прав і свобод людини і громадянина призводять до створення психологічного “колапсу” сучасної правосвідомості. Практичною ілюстрацією цієї думки може слугувати нинішня ситуація, що склалася в українському суспільстві: ніхто не може достатньо аргументувати на користь парламентсько-президентської чи президентсько-парламентської форми правління в Україні, посилаючись на особливості українського менталітету, правових традицій, правосвідомості і т.ін., адже завдяки різноманіттю правових течій, правових уявлень, політичних амбіцій, локальних економічних інтересів тощо, можна привести ряд об’єктивних аргументів як “за”, так і “проти” вищезгаданих форм правління саме в нашій державі.

Узагальнюючи міркування щодо взаємозв’язку та взаємовпливу праворозуміння, правосвідомості і правової культури, на нашу думку, треба зробити наступні висновки: розуміння права як етичного мінімуму (згідно з Г.Еллінеком [8, с.49.]) дозволяє виділити такі два поняття, як правова свідомість і правова культура. Правосвідомість – складне системне утворення, що представляє собою вищий рівень психологічної активності людини, на якому відбувається осмислення права. Правова культура є більш широким явищем, ніж правосвідомість і праворозуміння, це єдність правосвідомості та практичного освоєння права. Їх взаємовплив та взаємозв’язок можна розглядати як по історичній “вертикалі”, так і по змістовній “горизонталі”. Праворозуміння є складовою правосвідомості, яка в свою чергу є елементом правової культури. Між ними існує і зворотній зв’язок: підвищення рівня загальної культури, зокрема, правової, змінює праворозуміння і підвищує правосвідомість і т.д., тобто кожен елемент цієї системи правових понять нерозривно пов’язаний і зумовлений іншими елементами, знаходиться у постійному діалектичному розвитку залежно від зміни соціальних, економічних, по-

літичних, культурних, ідеологічних засад у суспільстві і в значній мірі – від психологічних особливостей як на рівні окремого індивіда, сім'ї, так і на рівні всієї громади.

1. Бачинін В.А. Філософія права: Словник/ В.А. Бачинін, В.С.Журавський, М.І.Панов. – К.: ІнЮре, 2004.
2. Див., напр., Дашин А.В., Ломакина И.Б. Особенности этнического правосознания в генезисе традиционной правовой культуры// История государства и права. – 2005. - №9.
3. Див., напр., Дмитрієнко Ю.М. Специфіка української правосвідомості другої половини XVIII-XIX століть// Право і безпека. – 2005. - №4'6.
4. Див., напр., Калинина В.А. Особенности формирования правосознания в Украине// Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ. – 2002. – №1(7).
5. Див., напр., Кушинська Л.А. Християнський закон та звичаєва правосвідомість// Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2006. - №10(60).
6. Див., напр., М.Ф.Орзих. Личность и право. – М., 1975. – 111 с.
7. Дубинин Н.П. Генетика, поведение, ответственность. – М., 1989.
8. Еллинек Г. Социальное этическое значение права, неправды и наказания. – М., 1910.
9. Козлихин И.Ю. Позитивизм и естественное право// Государство и право. – 2000. - №3.
- 10.Оль П.А., Сальников М.В. Правопонимание как феномен: понятие, уровни, критерии научности и основания типизации// Юридический мир. – 2005. - №3(99).
- 11.Сучасний словник із суспільних наук/ За ред. О.Г.Данильяна, М.І.Панова. – Х.: Прапор, 2006.
- 12.Юридична енциклопедія. Т.6. – К., 2004.

Martynyuk T.M.

Some development specialities of concepts of legal consciousness, legal culture and law understanding in the Ukrainian society

Increasing of the legal culture level changes the law understanding and increases legal consciousness i.e. every concept is inseparably connected and caused by others, stays in permanent dialectic development according to changing of social, economic, political, cultural, ideological conditions and in high degree connects from psychological specialities as the individual, family level so on the public level.

Key words: legal consciousness, legal culture, law understanding